

ŁÓDZKIE PIONIERKI PSYCHOLOGII NAUKOWEJ

LODZ PIONEERS OF ACADEMIC PSYCHOLOGY

Psychologia ma długą przeszłość, ale krótką historię¹.

Hermann von Ebbinghaus

Streszczenie. Niewiele jest publikacji poświęconych historii polskiej psychologii pomimo znaczącego dorobku jej rodzimych badaczy. Niniejszy tekst ma za zadanie przybliżyć sylwetki pierwszych działających w Łodzi przedstawicielek tego zawodu. Pierwsza została opisana Maria Lipska-Librachowa. Jako psychologa interesowało ją najbardziej dziecko – związki pomiędzy jego rozwojem psychicznym i fizycznym. Współtworzyła i pisała do wielu czasopism. Drugą z pionierek łódzkiej psychologii naukowej była Franciszka Baumgarten. W kręgu jej zainteresowań naukowych znalazła się psychologia przemysłu i doradztwo zawodowe (dobór pracowników ze względu na predyspozycje psychofizyczne) oraz poradnictwo małżeńskie. Ostatnią z zaprezentowanych psycholożek jest Natalia Han-Ilgiewicz, która wykładała psychologię i pedagogikę specjalną w Studium Higieny Psychiczej w Warszawie, Państwowej Szkole Medycznej w Łodzi, na Wydziale Pedagogiki Uniwersytetu Warszawskiego oraz na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Opublikowała kilka książek poświęconych psychologii dziecka.

Słowa kluczowe: kobieta, historia psychologii, Łódź.

Abstract. Only few publications show history of Polish psychology, this paper is to focus on first female psychologist in Lodz: Maria Lipska-Librachowa, whose psychological interest focus on child and relations between its psychological and physiological development. She co-edited and published in several journals. Another was Franciszka Baumgarten, who

¹ R. Gerrig, P. G. Zimbardo, *Psychologia i życie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 8.

was interested in psychology of industry and career (selection of candidates according to their psychophysical dispositions) and family counselling. Natalia Han-Ilgiewicz, who was teaching psychology and special pedagogics for the Study of Psychological Hygiene in Warsaw, State medical School in Lodz, Faculty of Pedagogies of Warsaw University and for Catholic University of Lublin. She published several books on child psychology.

Key words: woman, history of psychology, Lodz.

Niewiele jest publikacji dotyczących historii polskiej psychologii pomimo znaczącego dorobku jej rodzimych badaczy. Na temat łódzkich korzeni tej nauki powstała dotychczas prawdopodobnie jedyna publikacja *Dzieje psychologii łódzkiej w latach 1918–2005* autorstwa Henryka Skłodowskiego oraz Sławomira Rytycha. Zgodnie z przyjętą w tej książce cezurą czasową niewiele miejsca poświęcono w niej wcześniejszym wydarzeniom oraz żyjącym i praktykującym wówczas łódzkim psychologom. Niniejszy tekst ma za zadanie zaprezentować sylwetki pierwszych działających w Łodzi przedstawicieli tego zawodu.

Przybliżając temat artykułu, nie można ominąć tła historycznego, w jakim pionierzy rodzimej psychologii rozpoczynali swoje kariery. Warunki, w jakich przyszło tworzyć podwaliny polskiej nauki, były znacznie bardziej skomplikowane oraz trudniejsze niż w pozostałych europejskich krajach. Po stłumieniu powstania styczniowego w 1863 roku warunki do prowadzenia badań w ramach wszystkich dyscyplin wiedzy były ciężkie w trzech zaborach. Po zlikwidowaniu na skutek represji w 1869 roku warszawskiej Szkoły Głównej nie było w Królestwie Polskim żadnej polskiej uczelni wyższej. Utworzony na jej miejsce w 1870 roku Cesarski Uniwersytet Warszawski miał być według intencji ministra D. Tołstoja ważnym elementem polityki rusyfikacyjnej. Dopiero w 1905 roku została powołana Wolna Wszechnica Polska, która zastąpiła tajne nauczanie. Inaczej było w zaborze austriackim, gdzie uniwersytety w Krakowie i we Lwowie nie zostały zlikwidowane, ale władze nie wspierały ich działalności². W istniejącej od 1873 roku w Krakowie Akademii Umiejętności po śmierci Józefa Kramera (1806–1875) także nie było przez lata badacza łączącego swoje zainteresowania z psychologią³.

² T. Rzepa, *Życie psychiczne i drogi do niego (Psychologiczna Szkoła Lwowska)*, Wydawnictwo Naukowe US, Szczecin 1998, s. 37.

³ J. Dybiec, *Polska Akademia Umiejętności 1872–1952*, Wydawnictwo i Drukarnia „Secesja”, Warszawa 1976, s. 28. Józef Kremer (1806–1875) – polski filozof, estetyk, historyk, prekursor naukowego uprawiania historii na ziemiach polskich. Należał do Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, Towarzystwa Archeologicznego w Wilnie, Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie, Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu. W 1872 roku współzakładał Akademię Umiejętności.

Konsekwencją tej sytuacji były wyjazdy zamożniejszej polskiej młodzieży na studia poza granice dawnej Rzeczypospolitej. Najczęściej do Anglii, Belgii, Szwajcarii, Francji, Niemiec oraz Rosji. To tam przyszli rodzimi psychologowie po raz pierwszy zetknęli się z omawianą dyscypliną naukową. Wracając na ziemię polskie, inicjowali zakładanie katedr filozoficznych, towarzystw naukowych oraz tłumaczyli liczne obcojęzyczne prace naukowe. Największymi organizacjami, które patronowały takim przedsięwzięciom, były Zakład Narodowy imienia Ossolińskich we Lwowie oraz założona w Warszawie w 1881 roku przez byłych profesorów i absolwentów Szkoły Głównej – Kasa imienia Józefa Mianowskiego⁴.

W trzech wspomnianych tu uniwersytetach nie było możliwości rozwijania karier naukowych kobiet, zarówno w dziedzinie medycyny, jak i psychologii. Te spośród nich, które na przełomie XIX i XX wieku pragnęły poświęcić się tej problematyce, musiały podejmować studia poza granicami zaborów, a następnie poszukiwać dla siebie miejsca pracy w tamtejszych instytucjach naukowych. Na ogół, poza posadą asystentek, dalsze szczeble kariery były dla polskich absolwentek niedostępne, zarówno ze względu na tradycję akademicką, jak i z powodów obyczajowych, ograniczających możliwości uzyskania przez kobiety doktoratu i habilitacji oraz zajmowania przez nie samodzielnych stanowisk akademickich.

W takich warunkach zdobywały swoje wykształcenie oraz rozwijały początki kariery naukowej Maria Lipska-Librachowa (fot. 1), Franciszka Baumgarten-Tramer (fot. 2) oraz Natalia Han-Ilgiewicz (fot. 3).

Pierwsza z wymienionych psycholożek urodziła się 2 listopada 1878 roku we wsi Świedziebna koło Zbiroży w powiecie rypińskim. Pochodziła z rodziny inteligentkiej, uczyła się w Warszawie na pensji Zuzanny Morawskiej⁵ i po jej ukończeniu rozpoczęła pracę jako guwernantka. Od 1904 roku uczestniczyła w wykładach Uniwersytetu Latającego, a rok później rozpoczęła współpracę z Polską Partią Socjalistyczną. Jej teksty ukazywały się w czasopismach „Naprzód”, „Nowe Tory” oraz „Wiedza”. Za swoją działalność publicystyczno-propagandową spędziła kilka tygodni w warszawskim więzieniu dla kobiet przy ulicy Daniłowiczowskiej⁶.

Maria Lipska-Librachowa w 1909 roku zdecydowała się na wyjazd do Brukseli. Przebywał tam jej mąż, który został zmuszony do opuszczenia Królestwa Polskiego z powodu aktywności w PPS-Lewicy. W Belgii studiowała filozofię na Wydziale Nauk Społecznych na Uniwersytecie w Brukseli. Tytuł doktora

⁴ P. Huebner, J. Piskurewicz, L. Zasztowt, *Zarys historii Kasy Mianowskiego, Kasa im. Józefa Mianowskiego. Fundacja Popierania Nauki 1881–1991*, nakładem Kasy im. Mianowskiego, Warszawa 1992, s. 7–54.

⁵ Zuzanna Morawska (1840–1922) – pisarka dla dzieci i młodzieży, działaczka społeczna, współpracowniczka czasopisma „Bluszczy”.

⁶ S. Trębaczewicz, *Maria Lipska-Librachowa 1878–1955*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1966, nr 2, s. 204–208.

uzyskała w 1910 roku i w tym samym czasie rozpoczęła studia psychologiczne, których zwieńczeniem była obrona pracy doktorskiej z zakresu pedagogii napisanej pod kierunkiem Józefy Joteyko⁷ w 1913 roku. W następnym roku wróciła do Warszawy i pracowała jako nauczycielka⁸.

Karierę naukowo-dydaktyczną rozpoczęła od wykładania psychologii ogólnej i wychowawczej w Państwowym Seminarium Nauczycielskim imienia E. Orzeszkowej, a następnie w Państwowym Pedagogium imienia S. Konarskiego. W 1921 roku stała się członkiem Komisji Pedagogicznej Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W okresie 1929–1939 wykładała psychologię na Wolnej Wszechnicy Polskiej jako docent, a następnie profesor. Rozpoczęła się wówczas także jej współpraca z warszawskim Instytutem Psychologicznym kierowanym przez Stefana Baleya⁹. Była uczestniczką IV Międzynarodowego Zjazdu Wychowania Moralnego w Rzymie, który odbył się w 1926 roku, a trzy lata później – Kongresu Wszechświatowej Federacji Stowarzyszeń Pedagogicznych w Genewie. W 1938 roku za swoje zasługi na rzecz rozwoju pedagogiki odebrała odznaczenie Złotym Krzyżem Zasługi¹⁰.

W czasie II wojny światowej działała w tajnych kompletach – wykładała na Wszechnicy oraz Pedagogium. Ponadto pomagała ludności żydowskiej, ukrywając i zaopatrując ją w żywność. Po zakończeniu wojny rozpoczęła pracę na Uniwersytecie Łódzkim, gdzie 24 czerwca 1945 roku zaczęła kierować Katedrą Psychologii Wychowawczej. Następnie, już jako profesor, stała na czele Zakładu Psychologii Pedagogicznej. Była przewodniczącą oddziału łódzkiego Polskiego Towarzystwa Psychologicznego. Pośmiertnie odznaczono ją Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski. Psycholożka zmarła 14 marca 1955 roku w Łodzi, ale została pochowana na warszawskich Powązkach¹¹.

Jako psychologa interesowało ją najbardziej dziecko – związki pomiędzy jego rozwojem psychicznym i fizycznym. Badała efektywność uczenia się najmłodszych i młodzieży w szkole. Szczególnie zajmowały jej uwagę dzieci wiejskie i szkoły ludowe (redagowała pracę *Dziecko wsi polskiej*)¹².

⁷ Józefa Joteyko (1866–1928) – psycholog, pionierka pedagogii (nauki o dziecku łączącej wiadomości z zakresu psychologii i pedagogiki), przewodnicząca belgijskiego Towarzystwa Neurologicznego; założyła pierwsze polskie psychologiczne czasopismo naukowe „Polskie Archiwum Psychologii” w 1926 roku.

⁸ J. Kita, S. Pytlaś, *Maria Lipska-Librachowa*, [w:] *Profesorowie Uniwersytetu Łódzkiego w latach 1945–1994. Pro Memoria*, red. J. Kita, S. Pytlaś, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1995, s. 121.

⁹ Stefan Baley (1885–1952) – psycholog, lekarz, zajmował się głównie psychologią wychowawczą i psychologicznymi aspektami twórczości literackiej.

¹⁰ H. Skłodowski, S. Rytych, *Dzieje psychologii łódzkiej w latach 1918–2005*, PTP, Łódź 2006, s. 249.

¹¹ Tamże.

¹² J. Kita, S. Pytlaś, *Maria Lipska-Librachowa*, [w:] *Profesorowie Uniwersytetu Łódzkiego...*, s. 249.

Fot. 1. Maria Lipska-Librachowa

Źródło: T. Małkiński, *Maria Lipska-Librachowa (2 XI 1878–14 III 1955)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1978, nr 2, s. 167, http://pho.znp.edu.pl/files/2016/05/Rok-XXI-2_80_1978_kwiecien_czerwiec_133_177.pdf (dostęp: 27.03.2018)

M. Lipska-Librachowa w trakcie swojej kariery naukowej współtworzyła i pisała do wielu czasopism, m.in.: „Praca Szkolna”, „Głos Nauczycielski”, „Przegląd Pedagogiczny”, „Ruch Pedagogiczny”, „Kwartalnik Psychologiczny”, „Przegląd Filozoficzny”, „Nowe Tory” oraz „Ogniwo”¹³.

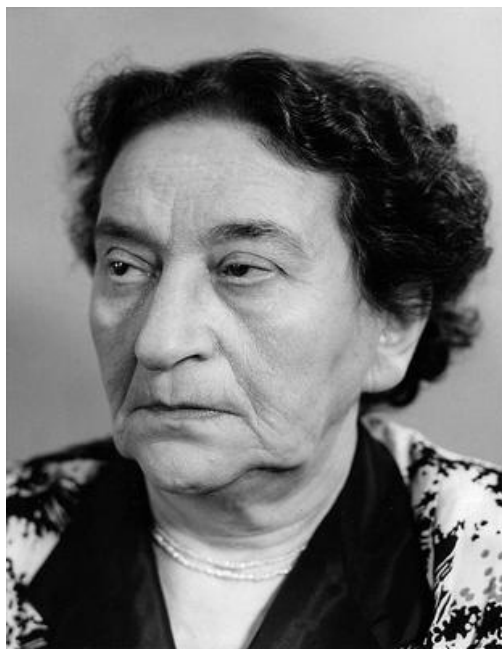
Do jej najważniejszych prac można zaliczyć: *Rozumowanie dzieci. Badania eksperymentalne nad dziećmi od lat 9 do 12* (1922), *Psychologia pedagogiczna w ćwiczeniach* (1933), *Struktura wyobrażeń jednostkowych odtwórczych i wyobrażeń rodzajowych* (1916), *Szkoła ludowa, jej zadania i cele* (1921), *Kary jako ośrodek oddziaływania wychowawczego* (1926), *Dzieci wsi polskiej* (1934) oraz *Jak chować dziecko* (1937)¹⁴.

Drugą z pionierek łódzkiej psychologii naukowej była Franciszka Baumgarten-Tramer. Niestety, w porównaniu do M. Lipskiej-Librachowej wiemy o niej niewiele.

¹³ T. Małkiński, *Maria Lipska-Librachowa (2 XI 1878–14 III 1955)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1978, nr 2, s. 168, 169, http://pho.znp.edu.pl/files/2016/05/Rok-XXI-2_80_1978_kwiecien_czerwiec_133_177.pdf (dostęp: 27.03.2018).

¹⁴ A. Pacholczykowa, *Librachowa z Lipskich Maria (1878–1955)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 17, red. E. Rostworowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1972, s. 290–292 lub <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/maria-librachowa-lipska-librachowa-z-lipskich> (dostęp: 28.03.2018).

Urodziła się najprawdopodobniej 26 listopada 1888 roku w Łodzi. Była córką łódzkiego fabrykanta Rafała Baumgartena i Liby Lubiner. Studiowała w Krakowie, Paryżu, Bonn, Bernie oraz Zurychu (tutaj uzyskała doktorat z filozofii w 1920 roku). W 1924 roku wyszła za mąż za lekarza psychiatrę Moritza Tramera. W kręgu jej zainteresowań naukowych znalazła się psychologia przemysłu i doradztwo zawodowe (dobór pracowników ze względu na predyspozycje psychofizyczne) oraz poradnictwo małżeńskie. Publikowała swoje artykuły w prasie polskiej, w takich czasopismach, jak: „Kwartalnik Psychologiczny”, „Ruch Filozoficzny”, „Kwartalnik Filozoficzny”, „Psychotechnika”, „Neurologia Polska”¹⁵. W latach 1946–1951 była sekretarzem generalnym Międzynarodowego Stowarzyszenia Psychologii Stosowanej, a następnie jego sekretarzem honorowym. Od 1953 roku była profesorem na uniwersytecie w Brnie. Zmarła w tym mieście 1 marca 1970 roku w biedzie. Jej spuścizna znajduje się w tamtejszym Szwajcarskim Archiwum Literackim¹⁶.

Fot. 2. Franciszka Baumgarten-Tramer

Źródło: W. Zeidler, *Psychologia i psychotechnika w twórczości Franciszki Baumgarten*, Liberi Libri, Warszawa 2018, s. 17, <https://docplayer.pl/163845101-Psychologia-i-psychotechnika.html> (dostęp: 27.03.2018)

¹⁵ Od Jekelsa do Witkacego. Psychoanaliza na ziemiach polskich pod zaborami 1900–1918. Wybór tekstów, red. B. Dobroczyński, P. Dybel, Universitas, Kraków 2016, s. 168.

¹⁶ H. Skłodowski, S. Rytch, *Dzieje psychologii łódzkiej...*, s. 236.

Do najważniejszych prac F. Baumgarten-Tremer należą: *Teoria snu Freuda* („Neurologia Polska” 1912, t. 2, s. 1013–1062), *Kłamstwo u dzieci i młodzieży. Wynik ankiety w polskich szkołach łódzkich* (Warszawa 1927) oraz *Historia psychologii stosowanej w Szwajcarii* (Münsingen 1961).

Ostatnią z wymienionych psycholożek jest Natalia Han-Ilgiewicz. Urodziła się 21 maja 1895 roku w Warszawie. Jej ojciec – Józef Michałowski – był sędzią w Kozielsku, potem w Dorpacie, a następnie w wyniku decyzji władz trafił do Tomsku na Syberię. Został tam profesorem prawa na uniwersytecie. Natalia Han-Ilgiewicz ukończyła w 1913 roku Gimnazjum imienia Olgi Markowicz w Tomsku i w tym samym mieście podjęła studia prawnicze na Wydziale Prawa i Nauk Społecznych. Równocześnie uczęszczała na zajęcia z medycyny, co wpłynęło potem na jej zainteresowania pedagogiczne. Połączenie prawa i medycyny zaowocowało pracą na rzecz przestępczości nieletnich. Nad jeziorem Bajkał prowadziła eksperymentalną kolonię dla dzieci z takimi problemami. Podjęła pracę jako nauczycielka w tomskich gimnazjach, a w 1914 roku poślubiła inżyniera Włodzimierza Hana, który zginął podczas I wojny światowej. Następnie uczyła w szkole dla niewidomych w Irkucku i jednocześnie działała w komisji do spraw zwalczania przestępczości nieletnich. W roku akademickim 1920/1921 pracowała jako asystentka na Uniwersytecie Tomskim w Katedrze Filozofii Prawa¹⁷.

Wróciła do Polski w 1922 roku. Zdaniem H. Skłodowskiego i S. Rytycha obroniła wówczas doktorat z prawa karnego w Wilnie na podstawie pracy *Konflikt dziecka z prawem karnym*¹⁸. Natomiast S. Pytłas oraz J. Kita sugerują, że miało to miejsce dopiero w 1939 roku¹⁹. W 1937 roku wyszła za mąż za Piotra Ilgiewicza, a następnie podjęła pracę w Zakładzie Poprawczym w Wielucianach pod Wilnem oraz w innych wileńskich placówkach dla trudnej młodzieży²⁰.

Po II wojnie światowej zdecydowała się na przyjazd do Łodzi, gdzie rozpoczęła organizowanie Towarzystwa Higieny Psychiczej i Poradni Pedokryminologicznej. W 1946 roku zaczęła pracę na Uniwersytecie Łódzkim – jako adiunkt w Katedrze Psychologii Ogólnej i Eksperymentalnej, a następnie w Katedrze Psychologii Rozwojowej. W czasie swojej aktywności zawodowej wykładała psychologię i pedagogikę specjalną w Studium Higieny Psychiczej w Warszawie, Państwowej Szkole Medycznej w Łodzi, na Wydziale Pedagogiki Uniwersytetu Warszawskiego oraz na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. W ostatniej z wymienionych uczelni po powołaniu Katedry Psychologii Wychowania w 1958 roku objęła funkcję zastępcy profesora. Zmarła 13 sierpnia 1978 roku w Łodzi²¹.

¹⁷ E. Umińska-Tytoń, *Natalia Han-Ilgiewicz – pedagog leczniczy (1895–1978)*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 1995, nr 4, s. 35, 36.

¹⁸ H. Skłodowski, S. Rytych, *Dzieje psychologii łódzkiej...*, s. 244.

¹⁹ J. Kita, S. Pytłas, *Natalia Han-Ilgiewicz*, [w:] *Profesorowie Uniwersytetu Łódzkiego...*, s. 61.

²⁰ H. Skłodowski, S. Rytych, *Dzieje psychologii łódzkiej...*, s. 244.

²¹ Tamże, s. 245.

Za swe zasługi była wielokrotnie nagradzana, w tym: Złotym Krzyżem Zasługi (1939), „Orderem Uśmiechu” (1971) oraz orderem nadawanym przez Stolicę Apostolską „Pro Ecclesia et Pontifice”. Do najważniejszych prac N. Han-Ilgiewicz należą: *Potrzeby psychiczne dziecka* (Warszawa 1959), *Niežnośni chłopcy* (Warszawa 1960), *Więź rodzinna w aspekcie pedagogiki specjalnej* (Warszawa 1966)²².

Fot. 3. Natalia Han-Ilgiewicz

Źródło: P. Radwański, *Muzeum Marii Grzegorzewskiej i Akademii Pedagogiki Specjalnej*, s. 7, <http://docplayer.pl/59840872-Muzeum-marii-grzegorzewskiej-i-akademii-pedagogiki-specjalnej.html> (dostęp: 29.03.2018)

Przedstawione sylwetki i dokonania łódzkich pionierek psychologii naukowej pokazują, z jakimi trudnościami musiały się zmierzyć polskie kobiety chcące zdobywać wyższe wykształcenie oraz rozwijać karierę. Śmiało można stwierdzić na podstawie ich biografii, że tworzyły one w Łodzi podstawy dla psychologii naukowej. Zakładały różnego rodzaju instytucje, towarzystwa, stowarzyszenia, a następnie niejednokrotnie nimi kierowały. Rozwinęły badania psychologiczne – dotyczące rozwoju dzieci i młodzieży, psychologii pracy i rozwoju zawodowego oraz psychologii pedagogicznej na Uniwersytecie Łódzkim. Niestety, ich postaci i dokonania są słabo eksponowane zarówno przez rodzime środowisko naukowe, jak i samo miasto.

²² Tamże, s. 246.

Bibliografia

- Dybiec J., *Polska Akademia Umiejętności 1872–1952*, Wydawnictwo i Drukarnia „Secesja”, Warszawa 1976.
- Gerrig R., Zimbardo P. G., *Psychologia i życie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- Huebner P., Piskurewicz J., Zasztowt L., *Zarys historii Kasy Mianowskiego, Kasa im. Józefa Mianowskiego, Fundacja Popierania Nauki 1881–1991*, nakładem Kasy im. Mianowskiego, Warszawa 1992.
- Małkiński T., *Maria Lipska-Librachowa (2 XI 1878–14 III 1955)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1978, nr 2, s. 166–177, http://pho.znp.edu.pl/files/2016/05/Rok-XXI-2_80_1978_kwiecien_czerwiec_133_177.pdf (dostęp: 27.03.2018).
- Od Jekelsa do Witkacego. Psychoanaliza na ziemiach polskich pod zaborami 1900–1918. Wybór tekstów*, red. B. Dobroczyński, P. Dybel, Universitas, Kraków 2016.
- Pacholczykowa A., *Librachowa z Lipskich Maria (1878–1955)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 17, red. E. Rostworowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1972, s. 290–292 lub <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/maria-librachowa-lipska-librachowa-z-lipskich> (dostęp: 28.03.2018).
- Profesorowie Uniwersytetu Łódzkiego w latach 1945–1994. Pro Memoria*, red. J. Kita, S. Pytlaś, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1995.
- Radwański P., *Muzeum Marii Grzegorzewskiej i Akademii Pedagogiki Specjalnej*, s. 7, <http://docplayer.pl/59840872-Muzeum-marii-grzegorzewskiej-i-akademii-pedagogiki-specjalnej.html> (dostęp: 29.03.2018).
- Rzepa T., *Życie psychiczne i drogi do niego (Psychologiczna Szkoła Lwowska)*, Wydawnictwo Naukowe US, Szczecin 1998.
- Skłodowski H., Rytych S., *Dzieje psychologii łódzkiej w latach 1918–2005*, Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, Łódź 2006.
- Trębaczewicz S., *Maria Lipska-Librachowa 1878–1955*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1966, nr 2, s. 204–208.
- Umińska-Tytoń E., *Natalia Han-Ilgiewicz – pedagog leczniczy (1895–1978)*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 1995, nr 4, s. 35, 36.
- Zeidler W., *Psychologia i psychotechnika w twórczości Franciszki Baumgarten*, Liberi Libri, Warszawa 2018, s. 17, <https://docplayer.pl/163845101-Psychologia-i-psychotechnika.html> (dostęp: 27.03.2018).